

УДК 378.013,2:81'243

Гришкова Р.О., Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили

Гришкова Раїса Олександрівна – доктор педагогічних наук, завідувач кафедри англійської мови МДГУ ім. Петра Могили. Коло наукових інтересів – формування іншомовної соціокультурної компетенції студентів нефілологічних спеціальностей у процесі фахової підготовки.

ІНШОМОВНА СОЦІОКУЛЬТУРНА КОМПЕТЕНЦІЯ ЯК ЗАПОРУКА ПОДОЛАННЯ ПЕРЕШКОД У МІЖКУЛЬТУРНОМУ СПІЛКУВАННІ

У статті сформованість у студентів іншомовної соціокультурної компетенції розглядається як запорука подолання перешкод у міжкультурному спілкуванні. Охарактеризовано причини виникнення комунікаційних бар'єрів та виявлено способи їх запобігання.

In the article forming students' sociocultural competence in a foreign language is considered as a means of overcoming obstacles in intercultural communication. Reasons for appearance of communicative barriers are characterised, methods of its prevention are cleared out.

На сучасному етапі розвитку міжкультурних комунікацій українське суспільство визначається в загальноєвропейському та світовому просторі, здійснює кроки до інтеграції, спираючись на фундаментальні цінності власної та світової культур, керується невід'ємними чинниками демократичного громадянського суспільства, серед яких особливо важливими є свобода слова та пересування, права людини на самовираження, інформацію.

Україна й досі переживає складні процеси розбудови та розвитку суспільно-політичної та економічної систем, що вимагає від суспільства концентрації зусиль навколо ідеї утвердження демократичної, соціально відповідальної держави, що, в першу чергу, передбачає обстоювання принципів демократії, духовності, гуманізації в освітній галузі. В центрі такого освітнього процесу має бути не просто всебічно розвинена особистість, яка зможе реалізуватись у професії, а вдумливий, активний член суспільства, людина, готова до комунікації, зокрема міжкультурної.

Продуктивне міжкультурне спілкування можливе за умови володіння учасниками акту

комунікації іноземною мовою та сформованої соціокультурної компетенції. Під іншомовною соціокультурною компетенцією мається на увазі здатність і бажання партнерів урахувати національні культурні та соціальні особливості один одного в процесі комунікації. Це також знання правил етикету, звичаїв, традицій та норм комунікативної поведінки, прийнятих у відповідних країнах.

Наявні зміни у структурі міжнародних відносин сприяють переосмисленню мети вивчення іноземних мов у вищій школі, формуванню додаткової мотивації до оволодіння іноземною мовою як засобом міжнародного спілкування. У період оновлення всіх аспектів життєдіяльності суспільства та розширення міжнародних зв'язків з огляду на стратегічну мету нашої держави – інтеграцію в європейське співтовариство – об'єктивний рівень фахової підготовки майбутнього спеціаліста з економіки, політичних наук, екології, правознавства, соціальної роботи тощо визначається сформованістю його професійних та особистісних якостей, серед яких володіння соціокультурними знаннями та розвинені вміння

міжкультурного спілкування посідають особливе місце.

У рамках розробки нових принципів, цілей, методів та засобів навчання іноземних мов студентів вищих навчальних закладів, яким присвячуються дослідження багатьох учених (Тарнопольський О.Б., Тер-Мінасова С.Г., Бех П.О., Крючков Г.Г., Першукова О.О., Мартинова Р.Ю. та ін.), виокремлюється питання формування іншомовної соціокультурної компетенції (далі – СКК) студентів нефілологічних спеціальностей, тому що саме від сформованості їхньої СКК залежатиме успішна інтеграція країни у сферу міжнародних зв'язків, співробітництва та взаємо-розуміння. Це питання не може вважатись достатньо вивченим, оскільки більшість учених приділяють увагу формуванню іншомовної СКК студентів-філологів, майбутніх учителів іноземної мови, фахівців з прикладної лінгвістики чи перекладачів (Левченко Т.І., Николаєва С.Ю., Сисоєв П.В., Склярєнко Н.К., Черноватий Л.М. та ін.) і потребує окремих досліджень. Тому метою даної статті є висвітлення результатів дослідження культурологічних та соціальних бар'єрів на шляху подолання перешкод у міжкультурному спілкуванні на прикладі студентів-нефілологів.

Завданнями статті передбачається:

- виявити існуючі культурологічні та соціальні перешкоди у міжкультурному спілкуванні;
- визначити способи усунення виявлених перешкод у процесі навчання іноземної мови майбутніх фахівців нефілологічного профілю;
- запропонувати технологію формування іншомовної соціокультурної компетенції студентів нефілологічних спеціальностей.

Новітнє суспільство є планетарною цивілізацією, де різні культури взаємно переплетені так, що виживання людини забезпечується збереженням рівноваги культурної багатоманітності. Сучасний фахівець повинен бути готовим займатись професійною діяльністю в полікультурному світі, в той час як він виховувався в певному національному культурному середовищі та свідомо поділяє його нормативи й цінності.

Особливість будь-якої національної культури полягає в тому, що вона характеризує інтегральні моменти національного життя, які складають основу нації й забезпечують подальший національно-культурний розвиток. До них належать мова, звичаї, традиції народу, релігія, художня культура, національний характер, національна самосвідомість, почуття національної гідності [1; с. 19].

На підставі аналізу наукової літератури, анкетування студентів та викладачів англійської мови та враховуючи власний педагогічний

досвід, до факторів, які блокують взаєморозуміння і взаємодію та створюють бар'єри в процесі спілкування з представниками іншої культури, нами віднесено:

- багаторічну закритість українського суспільства;
- існуючі стереотипи;
- безпідставні негативні установки, забобони, упередження;
- відчуття власної меншовартості, сформоване в радянські часи;
- некритичне засвоєння стандартизованих суджень.

Закритість українського суспільства в радянські часи сприяла вихованню у декількох поколінь українців підсвідомого несприйняття всього чужого, іноземного, невідомого. Радянська пропаганда нав'язувала людям негативні стереотипи сприйняття англійців як людей зарозумілих, зверхніх, позбавлених емоцій, пихатих, не налаштованих на діалог та співпрацю. Американці завдяки зусиллям апологетів радянської доби поставали перед нами як носії ворожої нам ідеології споживання, розкутості, панування долара, поклоніння приватній власності, неприйнятних і незрозумілих способів життя тощо. Все це зараз дається взнаки, оскільки в багатьох сім'ях дотепер переважає негативне ставлення до носіїв англійської мови, яке базується на відсутності правдивої інформації, безпідставних негативних установках, забобонах, упередженнях та стереотипах.

Слово "стереотип" було введено в науковий обіг У. Ліппманом у 1922 році і визначено як "мислительний образ" [2; с. 119]. "Стереотипи – особлива категорія переконань, що пов'язує етнічні групи з рисами характеру особистості" [ibid., р. 14]. Р.В. Бріслін називає стереотипом "категоризацію індивідуальних елементів, що передує атрибуції та стирає відмінності між елементами, які стосуються людини" [3; с. 44]. На думку Г.В. Єлізарової, "стереотипи – це не прості абстракції на основі безпосереднього особистого досвіду, а абстракції, надбані вербальним чи невербальним шляхом у певній лінгвістичній та культурній спільноті за довгий період часу" [4; с. 149]. В.Н. Куніцина вважає, що "соціальний стереотип – це стійка уява щодо будь-яких явищ чи людей, притаманна представникам тої чи іншої групи. ...Вони можуть використовуватись для швидкої орієнтації в ситуації і визначенні людей як представників різних груп" [5; с. 311-312].

За У. Ліппманом, основні функції стереотипного оцінювання – це функція економії розумових зусиль і функція захисту групових цінностей, авторитетів, поглядів і точок зору. Стереотип створює ілюзію ідентифікації людей і як наслідок – ілюзію взаєморозуміння в умовах дефіциту часу. Така псевдоідентифікація

“призводить до спрощення у сприйнятті реального багатоманіття людської унікальності й особистої неповторності ... та пошуку спільного там, де може бути більше розбіжностей, аніж схожості” [4; с. 151]. Стереотип є чимось на зразок “готової відповіді, що звільняє від самостійних, напружених і відповідальних рішень”, вважає Б.Д. Паригін [6; с. 192].

Найчастіше стереотипи з'являються через засоби масової інформації або іншими опосередкованими шляхами. Використання стереотипів неминуче у міжкультурному спілкуванні; стереотипне сприйняття й зумовлена ним поведінка часто здійснюються зовсім несвідомо.

Стереотипи поділяються на етнічні й національні. Етнічні стереотипи визначаються як спрощені, схематизовані, емоційно забарвлені та надзвичайно стійкі образи певних етнічних груп чи спільнот, що легко переносяться на всіх представників цих груп. Етнічні стереотипи існують як у рідній культурі, так і по відношенню до іншомовної культури.

Національний стереотип належить до національної групи чи нації в цілому і передбачає наявність певних рис у всіх її представників. Це недиференційоване судження неминуче містить (приховано чи явно) певну оцінку. Національні стереотипи добре відомі. Найбільш поширеним серед українців стереотипом англіїців є образ закритого в собі, впевненого у власній зверхності, бундючного, позбавленого емоцій джентельмена. Стереотип американців у нашій уяві пов'язаний з розкутістю, відкритістю, бажанням заробити купу грошей і здійснити “американську мрію” – вибитись “із грязі в князі”; німці для нас – втілення пунктуальності, стійкості характеру, діловитості, беземоційності.

Стереотип українця в очах європейців пов'язаний з необов'язковістю, недотриманням даного слова, надлишковою емоційністю, неквапливістю у вирішенні невідкладних справ, неощадливим ставленням до часу. Водночас нас сприймають як людей сердечних, веселих, гостинних, які люблять добре випити й попоїсти.

Таке навішування ярликів, упереджене ставлення до конкретної людини як до представника певної нації створює штучні бар'єри для рівноцінного міжкультурного спілкування. Це знаходить відображення у прихованій недовірі до потенційного партнера, підозрливості, небажанні йти на розумні поступки у вирішенні бізнесових справ, побоюваннях бути неправильно зрозумілим тощо. Негативні стереотипи тієї чи іншої нації блокують взаємодію, заважають діалогу, входять до фіксованої установки, створюють негативний настрій на сприйняття нової культури, призводять до афективних чи негативних реакцій, до виникнення психологічних бар'єрів, неприйняття чужої культури. Все це може бути причиною небажання вивчати іноземну мову.

Стереотип як поняття, термін і явище пов'язаний з двома іншими явищами такого ж порядку – забобонами й узагальненнями.

Забобони (англійське “prejudice” від латинського “praejudicium” – судження, що базується на попередньому досвіді) – це стереотипи, що стосуються “чужих”; вони носять переважно негативний характер, ґрунтуються на опосередкованому досвіді чи інформації, на так званій “житейській мудрості”. Зазвичай вони не перевірені на практиці тими, хто їх дотримується, або базуються на дуже обмеженому досвіді. На думку В.Н. Куніциної, “забобони – необґрунтоване негативне уявлення про інших людей, яке не змінюється навіть за наявності переконливих доказів того, що це судження несправедливе, помилкове” [5; с. 318].

Забобони надзвичайно живучі, тому що вони, як і стереотипи, виступають економним способом мислення і виконують певні функції, що сприяють полегшенню сприйняття й самосприйняття людини, підсилюючи її почуття безпеки.

Серед функцій забобонів можна виділити такі:

- функція пристосованості. Наслідуючи розповсюджені забобони, людина пристосовується до середовища, не виділяється з нього, не викликає дратівливості інших, що сприяє причисленню її до “своїх”;
- функція захисту власного “єго”. Завдяки цій функції людина відчуває свою зверхність, оскільки усвідомлює, що вона належить до культури чи суспільства з правильною системою цінностей і моделей поведінки;
- функція вираження системи цінностей. Люди дотримуються певних забобонів, бажаючи позначити, виразити ті аспекти життя, яким вони надають особливого значення.

Наявність забобонів така ж природна, як і наявність стереотипів, однак забобони відрізняються від стереотипів, які можуть носити різноманітний характер, наявністю негативного афективного компонента. Визнаний фахівець у сфері дискурсу Ван Дейк стверджує, що негативні стереотипи і забобони знаходять своє відображення в мовній поведінці їх носіїв. До індикаторів забобон він причислює будь-які висловлювання на зразок:

- “вони дивні” (в культурному чи інтелектуальному плані);
- “вони не пристосовуються, не змінюються”;
- “вони втягнені в негативні дії (злочинні та ін.)”;
- “вони несуть загрозу нашим інтересам (економічним, політичним та ін.)” [7; с. 70].

У зв'язку з цим умовою, необхідною для продуктивного міжкультурного спілкування, на нашу думку, є не тільки визнання існування власних забобонів щодо носіїв іншої культури, але й наявність знань про можливість забобонів, які стосуються нашої рідної культури. Формування таких якостей мовної особистості, які дозволять їй адекватно реагувати в емоційному й мовленнєвому плані на прояв забобонів та на стереотипні судження щодо рідної культури, не менш важливе, ніж здатність позбавитися власних забобонів та змоделювати свої стереотипи стосовно іншомовної культури.

За класифікацією М. Беннета, залежно від обсягу інформації, покладеної в їх основу, стереотипи і забобони поділяються на дедуктивні та індуктивні [8; с. 34]. Дедуктивні стереотипи проявляються тоді, коли абстрактне узагальнене уявлення вживається до кожного без винятку носія певної культури. Індуктивні стереотипи виникають на основі дуже обмеженого досвіду, часто на основі спілкування з одним чи декількома представниками іншої культури. Цей різновид стереотипів найбільш небезпечний, оскільки ґрунтується на власному досвіді і створює ілюзію знання іншої культури. Індуктивні стереотипи найчастіше з'являються в результаті обмеженого досвіду спілкування з носіями іншої культури в рідній країні чи в країні, мова якої вивчається. Так, короткочасне перебування студентів у США за програмами "Work & Travel" та "Camp America", якщо вони не підготовлені до сприйняття чужої культури, призводить до виникнення індуктивних стереотипів, про що свідчить анкетування студентів після повернення зі Сполучених Штатів.

На основі обмеженого спілкування з представниками певного соціального прошарку населення США (незможні студенти, діти з неблагополучних сімей, працівники їдальні, прибиральниці в готелі тощо) студенти роблять висновки, що, наприклад, американці-батьки не так сильно і сліпо люблять своїх дітей, як українські; вони не готові пожертвувати заради власної дитини не тільки відпусткою, але й просто вільним часом. Американські бабусі не водять своїх онуків на заняття музикою чи танцями; діти займаються цим у школі, і відповідає за них і їхні успіхи (чи невдачі) вчитель. Водночас до позитивних стереотипів наші студенти відносять той факт, що працівники їдальні в Америці нічого не виносять після закінчення робочого дня і не беруть продукти, призначені для дітей, собі додому, а шеф-кухар після роботи заходить у супермаркет, щоб купити собі щось на вечерю.

Недоліки стереотипів можна подолати за умов їх перетворення в істинні узагальнення. Характерною рисою культурного узагальнення є визнання того факту, що деякі явища,

характеристики, цінності, які мають місце в домінуючій кількості випадків, пов'язаних із конкретним узагальненням, не розповсюджуються абсолютно на всіх носіїв даної культури; що вони є тенденцією, яку треба враховувати, але не абсолютним фактом, який можна сприймати як постійну і невід'ємну характеристику, на основі якої слід діяти.

У процесі навчання міжкультурного спілкування й формування міжкультурної компетенції мовної особистості неможливо нехтувати узагальненнями. Вони стосуються сутності культури як феномена та ціннісних характеристик конкретної культури – рідної та іншомовної. Формування узагальнених уявлень на основі стереотипів слугує для:

- зміни ставлення до "чужих" у цілому;
- формування уявлення про складність і багатоманіття категорії "чужих";
- здійснення декатегоризації.

При такій формі узагальнення ставиться під сумнів саме існування певної категорії: чи існує взагалі середньостатистичний американець або українець, чи це тільки робочі конструкти, що потребують модифікації їхнього змісту в кожному конкретному випадку. До того ж у кожного народу своє специфічне ставлення до узагальнень. Мешканці Великої Британії, наприклад, звикли бути "одним із багатьох", віддають перевагу людям, які не люблять виділятися, для них бути середньостатистичним англійцем означає бути справжнім британцем. Американці, навпаки, відхиляють існування самого поняття "середньостатистичний американець". Вони переконані, що кожен американець – це індивідуальність, яка наділена певними, тільки їй притаманними рисами, й вимагає до себе відповідної уваги.

Різні розходження, розбіжності зумовлені способом світосприйняття, нетотожністю вербальної категоризації дійсності в різних мовах. На думку І.Г. Тараненко, індивідуальні розходження залежать від рівня вихідної інформації, яка враховує установку адресата на її сприйняття, від попередньої інформації, пов'язаної з фоновими знаннями, деталями дійсності, культури, побуту, від інтелектуального рівня, суб'єктивних інтерпретацій при декодуванні, від семантичних систем свідомості, образу світу, предмета [9; с. 631].

Проте присвоєння нової інформації, культурних цінностей не є однаковим для всіх. Змістовне структурування носить суб'єктивний характер: одна й та ж інформація сприймається й оцінюється по-різному. Цінності, настанови, навички обробки, оперування, когнітивний стиль діяльності, психологічні, національні особливості впливають на сприйняття інформації, яка надходить до суб'єкта учіння. В.В. Сафонова вважає, що парадигма розумових дій, яка вже склалась у суб'єкта в різних системах виховання

та навчання, повинна бути включена в процес пізнання нової цивілізації, культури, яка відрізняється за багатьма параметрами, категоріями узагальнення, рівнем абстрагування, обсягом понять [10].

Для цього, а також для забезпечення відповідності навчання в українській вищій школі європейським стандартам, що має сприяти порушенню стереотипів у сприйнятті представників іншомовної культури та формуванню у студентів толерантного ставлення до чужої культури та цінностей, стилів життя, норм комунікативної поведінки тощо, необхідно враховувати досвід міжкультурної комунікації, що склався в багатомовній Європі. Тому, на переконання О.О. Першукової, в процесі формування іншомовної СКК слід звернути особливу увагу на теми, що відображають:

- ◇ загальноєвропейські цінності: свободу, демократію, права людини в суспільстві;
- ◇ повагу до загальноєвропейських законодавчих актів про права людини;
- ◇ прагнення до збалансованості інтересів представників різних країн і народів Європи, до проведення спільних акцій, спрямованих на розв'язання екологічних, економічних, соціальних і політичних проблем сучасної Європи і світу;
- ◇ відкритість і толерантність до представників інших культур, готовність вивчати традиції та звичаї інших народів;
- ◇ відмову від упередженого ставлення до іноземців, готовність знайти взаєморозуміння [11].

Ще одним негативним наслідком заангажованої радянської пропаганди є перехід від культуроцентризму до відчуття власної меншовартості, характерний для сучасного українського суспільства.

Культурна комунікація не може бути монологічною, вона передбачає взаємні питання, з'ясування та розуміння. Реалізація демократичних свобод у політиці, культурі, освіті може здійснюватися лише через діалог об'єктів та суб'єктів цих сфер духовного життя. Численність ідеологій, наукових концепцій, релігійних поглядів, моральних оцінок, політичних пристрастей, художніх форм та напрямків ставить людину перед необхідністю самовизначення – вибору своєї позиції та її захисту, а і те й інше можливе тільки у вільному діалозі.

Результати нашого дослідження, яке проводилося з 2001 року на базі нефілологічних факультетів Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили і мало на меті визначення педагогічних засад формування іншомовної СКК студентів, свідчать, що саме в процесі роботи над розширенням у студентів іншомовної СКК відбувається визнання своєї приналежності до певної нації,

усвідомлення власної національної ідентичності. Цьому сприяє розроблена й запроваджена нами компаративна технологія формування СКК студентів у ході навчання англійської мови. За цією технологією, для формування СКК, побудови плідного діалогу, успішного обміну інформацією, мовної комунікації враховуються:

- ◇ коефіцієнт інформативності запропонованого для опрацювання матеріалу;
- ◇ різні блоки селекції, фільтрації та кодування (декодування) інформації у різних учасників навчального процесу;
- ◇ прагматичні потреби і їхня цінність для суб'єктів учіння;
- ◇ можливість несприйняття, викликана різними чинниками, на які неможливо впливати у процесі вивчення мови;
- ◇ рівень емоційного задоволення.

У ході дослідження також з'ясувалося, що до культурологічних бар'єрів слід віднести монокультурну замкнутість при визначенні культурного фону країни, де функціонує мова, що вивчається. Як правило, ми діємо за принципом “одна мова – одна культура – одна країна”, що не відповідає реаліям сучасного полікультурного світу. Так, наприклад, вивчаючи США, ми зазвичай звертаємо увагу тільки на англійську культуру, ігноруючи той факт, що в Сполучених Штатах мешкають багато представників інших культур: індіанської, іспанської, латиноамериканської та ін.

Досліджуючи способи усунення культурологічних та соціальних бар'єрів на шляху формування СКК студентів у процесі навчання іноземної мови майбутніх фахівців нефілологічних спеціальностей, ми дійшли висновку, що вирішальною умовою є побудова в Україні відкритого громадянського суспільства, яке створить підґрунтя для всебічного розвитку соціальних інституцій та культурного багатоманіття. Водночас національно свідомо незалежна особистість буде готовою до адекватного сприйняття культури інших народів, налаштованою на взаєморозуміння та співпрацю.

Позбавлення негативних стереотипів щодо представників інших культур пов'язане, на нашу думку, з переміщенням акцентів з формування мовної на мовленнєву та соціокультурну компетенції в процесі навчання іноземної мови. Це означає, що на заняттях більше уваги та аудиторного часу слід приділяти формуванню комунікативної компетенції студентів (навичок спонтанного іншомовного спілкування) за рахунок скорочення виконання чисто мовних (невмотивованих) вправ на засвоєння граматичних правил. Темати для обговорення мають бути пов'язані з повсякденним життям, нормами комунікативної поведінки, цінностями, пріоритетами носіїв іноземної мови.

Наступним чинником усунення культурологічних та соціальних бар'єрів на шляху розширення іншомовної СКК студентів у процесі навчання іноземної мови є створення іншомовного освітнього середовища, яке передбачає застосування сучасних інформаційно-комунікативних технологій, зокрема гіпертексту. Інформаційно-комунікативні технології відкривають доступ до необмежених джерел іншомовної культури, сприяють формуванню у студентів позитивного ставлення до вивчення іноземної мови, віри у власну спроможність оволодіти іншомовним спілкуванням, створюють можливості для практичного використання отриманих знань.

Отже, ми розглянули характеристики процесу атрибуції та пов'язаних з ним категорій стереотипів, забобонів і узагальнень. Причини існування проаналізованих феноменів гніздяться у психіці людини, особливостях сприйняття та

взаємодії, що склалися в результаті соціалізації індивіда в рідній культурі. Визначивши культурологічні та соціальні бар'єри, які заважають формуванню у студентів сучасних знань про реалії життя в іншомовних країнах, адекватної поведінки в різноманітних життєвих ситуаціях, взаєморозумінню та співпраці, ми дійшли висновку, що необхідно перейти до ціннісно-орієнтаційного підходу до навчання, який передбачає розуміння та сприйняття чужої культури, стосунків між людьми, стилів життя, норм поведінки тощо. Перепонами, які сповільнюють національно-культурний розвиток будь-якої країни й заважають міжкультурному взаєморозумінню, виступають не тільки географічна віддаленість, соціальна нерівність, різні політичні структури, але й негативні стереотипи, упередження, забобони, узагальнення та атрибуція.

Література

1. Культурологія: українська та зарубіжна культура / За ред. М.М. Заковича. – К.: Знання, 2004. – 567 с.
2. Triandis H.C. The analysis of subjective culture. – New York: Wiley-Interscience, 1972. – 383 p.
3. Brislin R.W. Cross-cultural encounters. Face-to-face interaction. – New York: Oxford, Toronto: Pergamon Press, 1981. – 373 p.
4. Елизарова Г.В. Культура и обучение иностранным языкам. – СПб.: КАРО, 2005. – 352 с.
5. Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М. Межличностное общение. – СПб.: Харьков; Минск; Питер, 2001. – 544 с.
6. Парыгин Б.Д. Анатомия общения. – СПб.: Изд-во В. Михайлова, 1999. – 300 с.
7. Van Dijk T.A. Prejudice in discourse. – Amsterdam: J. Benjamin's, 1988. – 170 p.
8. Bennet M.J. Intercultural communication: a current perspective // Basic concepts of intercultural communication. Selected readings. – Intercultural Press, Inc., 1998. – P.1.
9. Тараненко І.Г. Соціокультурні та політико-економічні передумови визначення мови міжнародного спілкування. – Наук. вісник каф-ри ЮНЕСКО КДЛУ. – К.: Видав. центр КДЛУ. – 2000. – Вип. 3. – 876 с.
10. Сафонова В.В. Изучение языков международного общения в контексте диалога культур и цивилизаций. – Воронеж: Истоки, 1996. – 168 с.
11. Першукова О.О. Переосмислити мету // Іноземні мови в навчальних закладах. – 2004. – №4. – С. 116-122.